

Јован Пејчић

ГОСТИ, ПРИЈАТЕЉИ „У ДАЉИНИ”

Милан Ракић у Приштини 1905—1912

1.

Српски конзулат у Приштини имао је на располагању две куће, са зградама за помоћно особље.

Куће су биле простране, с баштенским делом у дворишту. У службеној, радио је и становао конзул. У другој, живео је секретар Конзулата.

Стигав у Приштину, Ракић је супрузи Милици препустио да њима додељену кућу¹ уреди према свом укусу, а он је, преузевши одмах државну дужност, с конзулом Спалајковићем и кавазима Томом и Стојаном, прве дане провео у упознавању града.

Турска варош по свему, у свему — то су основни Ракићеви утисци о Приштини, и то је доживљај којег се до краја своје службе на Косову неће ослободити.

Боље се осећао у кући: Милица се својски трудила да васпостави атмосферу њиховога београдског стана.

Молио ју је да не промени баш све — српски је да се у душу не дира. Ни у душу куће; не дира се што је праг примио. Пре њих, ту су живели: Милојко Веселиновић, Иван Иванић, Бранислав Нушић, Војислав Илић, Настас Настасијевић, Саватије Милошевић, Љуба Нешић, Војислав Ковачевић, Веља Драгашевић, Тихомир Поповић...

Најупадљивије место у гостинској соби заузимао је клавир.

¹ Кућу у којој су се Ракићи сместили описао је Војислав Илић, својевремени секретар Српског конзулата, у писму супрузи Зорки од 20. јуна 1893: „Кућа је двокатна, са балконом, и има осам соба и неки[х] педесет собацика, ћилера, одајица, преграда, јазбина [...]. Кућа је уза сами консулат и таква потпуно. Само нас раставља један зид, али ја сам удесио са мајсторима да га пробију и да направе капицик.”

У смирај дана, седали су за клавир Милица или Милан, једно па друго, или заједно, и Вида, кад је у Приштини боравила, која је уживала да са зетом свира у четири руке — и низ Диван-Јод, помешани с вечерњим жамором Главног сокака, клизили су акорди Шопенових ноктурна, ваљала се крешенда Вагнерових оперских увертира, у месечинасто дрвеће пред још отвореним дућанима заплитале се меланхоличне сонате Скарлатија, отимао се к небу бруј клавирских деоница из симфонија Чајковског и Бетовена, Калињикова и Шуберта...

Тако је било на почетку. Доцније, нарочито по пресељењу у зграду Конзулата, приређивали су праве камерне свечаности, поетске колико и музичке, па којима се до дубоко у ноћ декламовало и концертовало.

Што се садржаја клавирских програма тиче, то је била Миланова брига. Свеске с композицијама испрва су Милица и он доносили са својих путовања у Београд, Солун, Париз. Кад се то показало недовољно, променили су начин: преко познатика и пријатеља из српске престонице, и оних што су боравили по европским културним центрима, стали су да наручују све нове и нове партитуре.

Једно писмо чувеноме књижару и издавачу Светиславу Б. Цвијановићу, послато у Београд јула 1911, даје пуну слику ширине Ракићевих музичких интересовања:

Драги Цвијановићу,

Молим Вас пошаљите ми одмах ове комаде за клавир у четири руке:

1. Бетовен — Симфонија I и II
2. Шуман — Симфоније
3. Шуберт — Симфоније
4. Б. Калињиков — Симфонија X, I. издање Бељајева у Лајпцигу (за четири руке).

Молим, пошаљите од тога одмах шта имате у књижари, потребно ми је да имам ма шта од тога, а остало поручите.

Знало се за Ракићеву збирку музичких дела. Разумовски, руски конзул у Призрену, с којим се брзо спријатељио, није, на пример, пропуштао да Ракиће, уз поруку да му дођу у госте,² подсети да са собом понесу и ноте које су у међувремену набавили.

И Ракићи су, на другој страни, у госте, по Космету, радо одлазили — не само у Призрен, већ и у Косовску Митровицу, Урошевац (Феризовић), и у многа мања места, на позив српских домаћина. Углавном о славама и народним празницима.

Те посете и боравке ван Приштине није красила само благодат нових познанстава, или светлост старих пријатељстава, пратиле су их разне згоде и запажања.

2 Пријатељство с Разумовским, у чију искреност не треба сумњати, имало је за Ракића и дубљи, национално-политички значај. Посете Руском конзулату у Призрену биле су му, уједно, прилика да се сусретне с виђеним призренским Србима, да обиђе Богословско-учитељску школу, да се посаветује с рашко-призренским митрополитом. Призрен је у то доба занатски и трговачки центар српског грађанства у Косовском вилајету, седиште новчано-банкарскога завода — прве српске установе те врсте у европској Турској. Мимо тога, Призрен је главно упориште турске војне и грађанске власти, место у ком је најгрубље деловао Турцима и Шиптарима отворено наклоњен аустроугарски вице-конзулат. Узимајући у обзир нарочито ово последње, влада Краљевине Србије чинила је све да 1899, па 1900, онда 1901. године и у Призрену отвори српски конзулат. Није успела.

На једно од обележја средине и времена у којима је живео, подсетиће доцније сам Ракић:

У разговору³ за први број Црњанских *Идеја*, 1934, на питање о косовском периоду његовог живота, Милан Ракић користи се, све у жељи да заобиђе сувишне речи, многозначном сликом-реминисценцијом, чини се пре но-сталгичном но ироничном. Каже:

Било је то време када је, у Косовској Митровици, једини женски шешир носила г-ђа Ракић, што је изазивало сензацију.

Но, то је само једно, ексклузивно значење Ракићевих речи. Под спољним смислом исказа тиња социокултурни набој који могу разумети још једино добри познаваоци прилика у којима г-ђа Ракић са шеширом „изазива” сензацију међу грађанима релативно урбанизоване Митровице. Јер њена појава била је сензационална за *српско* становништво, нипошто за Турке и Арнауते.

Један путнички запис, који се дотиче управо симболике шешира у српским крајевима под османлијском управом, објашњава суштину тих разлика испољених кроз однос према моди код хришћана и муслимана:

Овде је шешир симбол хришћанства и присуство човека са шеширом представља скандал у албанским градовима. У Пећ већ педесет година није ушао нико са шеширом, а да у исто време није постао мета у коју се пуцало.

Опсервација долази из пера француског научника и путописца Виктор Бера, уз Албера Малеа најпреданијег заступника српских интереса у Првом балканском рату, у време Првог светскога рата оснивача „Српске отаџбине у Француској”.

Берар је Косово и Метохију пропутовао при самом крају деветнаестог столећа.

Разуме се, истраживача и путника попут Бера било је у Старој Србији и у Ракићево време.

Предусретљив и вољан да у сваком тренутку помогне, Ракић се у таквим приликама без позе и устезања преображавао у тумача косовских старина и обичаја. При тим сусретима бирао је за себе улогу „водича“ кроз историју, али био је истовремено и захвалан саговорник — могућности да се обавести о новим догађајима у Европи и њеној култури, уметности, књижевности, и да мисли размени с обавештеним и меродавним личностима из света, у Приштини му се нису тако често пружале.

Ипак, прилика је било. Посета Андреа Шерадама причинила му је, на пример, ретко задовољство.

Да Француз долази на Косово Ракића је обавестио Јован Дучић, у то време аташе Српског посланства у Софији. У писму од 17 [30]. децембра 1910. он Шерадама препоручује као доказаног пријатеља Срба и као личност на коју се и даље може најозбиљније рачунати:

³ Због библиографа треба напоменути да је текст *Са њесником нашег ослобођеног Југа* потписан шифром „Т”. Објективно се не зна ко стоји иза овог псеудонима. Сви су, међутим, изгледа да је у питању главни уредник листа *Идеје* — Милош Црњански. До оваквог закључка довела ме је упоредна стилографска анализа поменутога и њему сродних новинских радова Црњанског из тог времена (уп., примера ради, Црњансков разговор с Исидором Секулић *О жени, срећи и самилости*, објављен у београдском *Времену* 1932. године). — Животу и борби Срба на неослобођеном Косову Црњански је, иначе, посветио две најраније своје приче, што их је написао као темишварски гимназијалац: прву, *Вељко* (Слика из Ст. Србије), објавио је као петнаестогодишњак у сомборском *Голубу* 1908. године; у истом листу штампао је три године касније и причу *Ново лејто*.

Драги Милане,

Јуче је одавде отишао за Скопље André Chéradame, познати француски публициста који је пре неколико дана био у Београду а последњу недељу овде у Софији, где је дочекан ванредно. Он је велики лични пријатељ г. Св. Симића и био је више пута гост и у његовој кући.

Г. Света је јуче писао у Скопље г. Јовановићу за долазак Шерадама, а мене је замолио да тебе још данас известим да ће Шерадам доћи и у Приштину. Г. Света те моли да га примиш на тамошњој станици и поведеш као свог госта. Теби су познате услуге које је он учинио више пута нашој ствари.

Свој боравак на Косову Шерадам ће доцније описати као више него пријатан: упознао је Приштину, видео Грачаницу, био на Гази-Местану и провео незаборавне сате у разговору са конзулом-песником и његовом госпођом, људима велике опште културе и музичке образовности, изузетно одмереним и господственим у опхођењу.

У Приштину су долазили, и увек су, у Конзулату и приватно, широка срца дочекивани не само странци или српски национални борци и народни правци, учитељи, свештеници, трговци, унесрећени очеви, престрављени сељаци, већ и бројни Ракићеви познаници и пријатељи из научнога, уметничкога, политичкога, уопште јавног живота Србије, као и најужа родбина из Београда.

Неке посете биле су првенствено службене — Јована М. Јовановића, Балугџића, Рафајловића, Тодора Станковића...

Такви су, штавише, током 1907. и, касније, 1909. године, били и долазци на Косово сликара Милана Миловановића, кога је Просветно одељење Министарства иностраних дела слало у Стару Србију са задатком да „обиђе по могућству све крајеве српске у Турској и снимима-наслика што је могуће више предела, манастира, руина од градова, свих знаменитости које својом целином или остатцима подсећају на прошлост српску тих крајева, као и живаљ српски тих крајева, оба пола, како појединце тако и у групама — фамилијама — а у ношњи која живописно карактерише крај из кога су”. Он је, као други, као сви који су долазили, заправо обављао одређене поверљиве задатке и, успут, сликао.

Цвијићева посета, 1910, пети његов боравак у Старој Србији (први 1900), беше истраживачки предах у неуморном раду, националном колико научном.

И све тако.

Највише топлине уносиле су, у Миличин и Ракићев живот на Косову, посете и боравци њихових најближих.

Миличини су ту неупоредиви:

Прве кораке предузео је њезин брат.

Владета Ковачевић, свршени правник, назначио је у молби за посао, упућеној српском Министарству иностраних дела из Лезена 2 [15]. јуна 1907, шта би и где би волео да ради:

Како сам рад да што боље познам прилике нашег народа у Турској, нека ми господин Министар допусти да изјавим, да бих због тога желео да ме господин Министар, ако је могуће, постави тамо за чиновника; а ја сам убеђен да ћу својим радом оправдати поверење господина Министра.

Владетине побуде биле су пре свега националне; то што би са зетом био на истим пословима, и живео у сестриној близини, разлочи су који молби његовој додају лепоту више. Но биће да га је пекао и очев прекор што у јануару 1905. није допутовао из Париза на њихову свадбу.

Министарство није изашло у сусрет молиоцу. Указом од 16 [29]. августа 1907. године, Никола Пашић поставио је младог Ковачевића за писара II класе Првостепеног суда града Београда.

Служба је задржала Владету, али таква ограничења нису постојала за његову и Миличину млађу сестру, вишеструко обдарену и ретко динамичну Видосаву Ковачевић.

Сликарка по основном опредељењу,⁴ одличан пијанист, „путописац” чија су се писма с Косова препричавала у културноме Београду, Вида Ковачевић је у Пришћину први пут дошла у лето 1907.

Са сестром и зетом зашла је у сваки кутак Пришћине, данима је разгледала Грачаницу и заносила се њеним фрескама, сате и сате провела је на оба лама Лаба и Ситнице, терала их да Самодрежу цркву потраже.

„Нема цркве Самодреже” — те речи Ракићеве Вида није хтела да прихвати: *Ако цркве Самодреже нема, где ће се освешћеници Косова њричешћити?* Отпутовали су тамо, у пратњи каваза Томе и Стојана.

Постојало је насеље Самодрежа, али у њему ниједног српског домаћинства — арнаутско село, до последње куће. Све друго, рекао је тада Ракић, тачно је онако како је у свом извештају из 1891. описао вицеkonzул Станковић.

Значи, сада је горе, — на то је свратио пажњу свастики — јер у време Станковићеве посете село је имало и српских кућа.

Извештај Тодора Станковића био му се урезао у памћење:

Кад смо [у Самодрежу] стигли, нађосмо тамо све саме Арнауте, а нигде ни једног Србина. На питање, има ли у овом селу која српска кућа, одговорише Арнаути да има само четири српске куће.

Наредих једном заптији — жандарму — да позове једног домаћина од оне четири српске куће да ми покаже место цркве Самодреже. Оде жандарм и кроз неколико минута дође са Живом Лазаревићем, Србином из истог села, коме беше кућа на крају села.

Жива, човек од око 50—60 година старости, [...] приђе к мени и, пошто се поздрависмо, питах га овим речима: „Је ли, брате, где је црква Самодрежа?” „Е мој господине, нема цркве Самодреже. Она је негда постојала, а сада је од ње начињена воденица. Но, хајде да ти је покажем”, одговори Жива.

Идући тако путем ка цркви Самодрежи, полагао питах Живу овим речима: „Како живите овде међу овим Арнаутима?” „Само што смо живи. Али оваквог живота, боље да га није”, одговори Жива.

Тако у разговору са Живом дођосмо до чувене цркве Самодреже, од које се сада држи само још један зид у дебљини један и по а у висини само један метар, преко кога тече вода у воденици, која је направљена од камена исте цркве а испод саме цркве.

Студа по селу расејано је тесано камење са цркве Самодреже, и нема онде арнаутске куће која није подзидана каменом скинутим са цркве Самодреже.

Поред црквеног зида прокопала је вода једну јаругу у дужини 35 а у дубини два и по метра, у којој се на један и по до два и по метра у земљи, на десној обали исте јаруге, види врло много костију одраслих људи, а ниједне

⁴ Видосава Ковачевић (1889–1913) завршила је Уметничко-занатску школу у Београду као најталентованија и најраднија ученица Бете и Ристе Вукановића и Марка Мурата. Сликарство је учила заједно са Костом Миличевићем, Живорадом Настасијевићем, Анђелијом Лазаревић, Милошем Голубовићем, и с њима имала заједничке изложбе. У *Српском сликарству 1900–1950* (Београд 1973) Лазар Трифуновић означаје портрете Вида Ковачевић као маестралне, а њену слику Глава девојнице сматра ремек-делом своје епохе.

дечије. Кости ове показују да није сваки гроб засебан, јер се костију од више људи налази на једном месту. А преко тих гробова поређано је тесано камење и, по свој прилици, гробови се простиру још даље, преко којих су сада засејане њиве.

Ја као насигурно држим да су онде закопани српски јунаци који су у Косовској борби изгинули...

Запалили су свеће, Вида и Милица и Милан, и Тома и Стојан, кавази, и помолили се, сви, па су се, у молитвеној ђутњи, врагили у Приштину. О цркви Самодрежи те се вечери није разговарало.

Вида Ковачевић полазила је Косово још три пута.

Године 1909, у августу, дошла је заједно с братом и Војиславом Гарашанином, Владетиним другом. Те године урадила је прве скице косметских предела и прве сликарско-физиогномске студије житеља Старе Србије.

Времена је, при овом другом доласку, било напретек. Тек што су стигли, а Милан, Владета и Воја отпочели су с припремама за пут до Пећи и Високих Дечана. Почетком септембра они су отишли, на су се сестре потпуно предале својим страстима: Вида сликарској, Милица етнографској. Вечери су проводиле махом уз клавир.

У лето 1910. у Приштину је с Видом допутовала Ракићева мајка Ана.

Види Ковачевић је на Косову, у стваралачком смислу, најплоднији био њен четврти боравак, 1911. Те године она је добила диплому београдске Уметничко-заплатске школе и у Приштину је, међу осталим, дошла и зато да се што боље спреми за студије сликарства у Француској. Радилa је као у грозници. Све су то била платна којима је хтела да свој таленат представи париским професорима.

Милан и Милица били су, током те јесени, сведоци расцвета Видине сликарске имагинације. Урадила је, поред осталих, три слике изванредне уметничко-документарне вредности.

Два рада чувају се и данас. То су портрети Милана Ракића и Томе каваза.

Трећа слика, коју је највероватније завршила у Београду почетком 1912. године, у сваком случају пре одласка у Париз марта месеца, сви су изгледали — неповратно је изгубљена. То је панорама Приштине.

Назив слици *Пришћина пре Балканског рата* Видосава Ковачевић одредила је по свом повратку из Француске, крајем октобра 1912. Студије сликарства напустила је чим су јој јавили да је Владета, наредник митраљеског одељења, јуначки пао у бици за Куманово, код Младог Нагоричана.

2.

Пријатељи из књижевног света, породица, гости у Приштини, сви с којима се дописивао или сусретао на Косову, у Београду, Паризу — подсећали су Ракића да не запоставља литературу, опомињали га да нипошто не престаје с песничким радом.

Широко узев, он се није оглушивао о те савете, није сумњао у добре намере упозоритеља, али је, као човек „светог и свесног поимања дужности, и у приватном и у јавном животу” (М. Ђурчин), знао шта је његов први задатак — да брани „клето Косово” и да ради на његовом ослобођењу.

Стога је највише времена проводио с народом: дочекивао је угрожене и зулумом заплашене људе и бивао међу њима, мирио их и саветовао да се међусобно пазе и чувају — упорно и несебично заузимао се за српски свет код Турака.

Сусретао се и радио с највишим представницима Народне одбране и њиховим емисарима, с краљевим обавештајним официрама, са српским четницима и четничким војводама...

Четнике и њихове вође примао је код себе, крио их у тајним собама конзулата и по кућама поверљивих људи и сарадника, наоружавао их, обезбеђивао им пратњу — заступао, кад је требало, њихову страну и пред Београдом...

Организовао је тајне мисије и преговоре, и сам учествовао у њима. Познавао је све арнаутске прваке, Ису Бољетинца боље и више од других.⁵

Покретао је имућније међу Србима да помажу школе и сиротињу.

Највиђеније Косовце подстакао је да оснују Соколско друштво „Силни”, којем је баш он кумовао — да ли сећајући се узбудљивих казивања деде Милана Ђ. Милићевића, оца материног, у чијем му је крилу, у детињству, најтоплије и најсигурније било; или мислећи на ватрене беседе Владетиног и Милчиног оца Љубомира Ковачевића, организатора четничких акција у Старој Србији и Македонији; можда призивајући занос тастовог пријатеља Милојка Веселиновића, устаоца и старешине из Дежевско-ибарског кора што се, под командом славног Милоша С. Милојевића, прочуо у Рату 1877/78. године, првог секретара Српског конзулата у Приштини? Јер ко је о слави и величини Душановог царства и о небескоме приклону кнеза Лазара умео да приповеда боље од њих тројице.

Пун националне вере и спремности да на сваку невољу снажно одговори („у једној класичној храбрости и у неимоверној српској топлини”, како ће записати Григорије Божовић), Ракић је, живећи и радећи у Старој Србији, на сваком кораку и у свакоме трену ширио око себе одлучни оптимизам и будио наду у скоро ослобођење.

У народу се хватало све што је Ракић чинио и говорио. Следећући свом унутрашњем чулу, људи су отпрве увиђали да његова искреност и храброст, а пре свега његово национално осећање, не извиру „ни из какве магловите идеје него из дубоког познавања онога из чега је изграђена његова нација” (М. Грол).

Ракићев успех још је разумљивији ако се осмотри с моралне стране: био је личност која убеђује својом природношћу, личност која сопственим јасним опредељењем и спремношћу да прихвати ризик, да се прими и највеће одговорности — одсудно утиче на људе око себе и на збивања што се имају догодити.

Много касније, када Ракића више није било међу живима, покушао је Григорије Божовић, по пети пут, да раздречи чвор, да проникне у ту тајну.

У намери и напору да покаже значај, да изрази сву лепоту Ракићевога националног рада на Косову, Божовић заправо, испуњен дивљењем и поносом,

⁵ Једно сећање Милана Ђурчина ваљано илуструје управо тај вид Ракићеве дипломатске предузимљивости и способности. Ђурчин се опомиње: „Након турског пораза у првом делу Балканског рата, кад се вратио из Лондона са преговора између тадашњих савезника и Турака, у којима је учествовао као наш делегат уз Стојана Новаковића, причао нам је Ракић и о сусрету са једним својим старим знацем у Приштини и на Косову. Један енглески лорд, говорио је, председник некаквог 'Албанског друштва', приредио је био вечеру — како то већ у Лондону бива у оваквим приликама — у част балканских политичара и преговарача, па је њему, Ракићу, као суседа код стола, доделио 'једног од најзанимљивијих и најоригиналнијих политичких првака на Балкану', хотећи да га угодно изненади. Кад га је довео и представио Ракићу, овај се одиста 'изненадио', јер је пред њим стајао 'с мишљу и персоном', у живописном арбанашком оделу, са пиштољима за појасом, нико други до — Иса Бољетинац, којег је он као конзул у Старој Србији годинама плаћао 'ситном паром' за крупније и ситније 'политичке услуге'. Ми смо лепо могли замислити онај Ракићев симпатични осмех на уснама кад је угледао 'одличног првака' и руковао се с њим ускликујући: 'Здраво, Исо!'..."

хвали и опева провидљивост вишега гласа, позива, извесне неименљиве запознати која је „тог Србина судбоноснога почетка двадесетог века” на „старо огњиште”, на „најтежу народну мобу српскога народа” довела.

У тој речи, реторски је једино упит:

Како је и чиме је [све то, Милан Ракић] само могао?

И правилним сагледавањем људи и догађаја, и стварним извештајима Београду, и својом гостољубивом кућом, и својом легендарно храбрим појавом и господским држањем на сваком месту, Милан Ракић је изненадио Турке, збунио оне којима осино мржња на нас није дотле допуштала ни мисао да постоји храбро срце и отмено јунаштво код онога који није на време проверио. О великим саборима он је долазио у Грачаницу као да је то била Раковица крај Београда, о Петрову-дне пролазио је китњастом Дреницом за манастир Девич као да путује кроз Левач, без сваких арнаутских „беса” и пратњи, а колико је тек у Пећи једном оснажио Србе кад им је њихов мутесариф, једна страшна војничина и људескара, изрекла: „да је у Пећ свакако тешко долазио такав господин и Европљанин”, и да он „дотле није могао веровати каквих све људи има она... она мала Србија”.

Зрачио је тада на све Милан Ракић.

Једном речи, Ракић је на Косову „оставио дубоку српску бразду и својим радом и својим држањем” (Ј. М. Јовановић).

У приче су ушле и попут какве легенде проносиле су се по српском свету његове дневне шетње до ушћа Лаба у Ситницу, и ноћне по Гази-Местану.

3.

Ракићева лична сведочанства из времена конзуловања на Косову и Метохији не одступају суштински од његових конзулских извештаја.

Једно од писама из Ракићеве приватне преписке заслужује да буде издвојено. То је писмо што га је упутио пријатељу Јовану М. Јовановићу 31. августа [13. септембра] 1911, пред крај свог конзуловања на Косову. У њему се сачувало двоструко, по свему најдубље признање Ракићево:

Нигде ваљда нису животне прилике тако бедне а живот без дражи као овде. Па ипак, нигде нисам видео да је душа тако слатка као овде.

Околности у којима је Ракић живео у Косовском вилајету описали су други, не он. Милан Ђурчин рељефније и реалистичније од осталих:

Пре ратова, много раније, још док је Косово цвало крвавим божурима, под Турцима, и док су и најбољи међу нама очајавали о судбини народа, живео је и певао у Приштини, у старој српској престоници, последњи народни и родољубиви српски песник, Милан Ракић. Приштина, посред поља косовског, била је, на почетку двадесетог века, једно велико и прљаво македонско [sic!] село, удаљено од станице споредне железничке пруге за три четврти километра, а за богзна колико метерских центи блата или прашине, и далеко од од свега цивилизованог живота за бескрајне и непрегледне миље. [...] Човек који је унео у нашу лирску поезију орхидеје и вазе саске, и толике друге егзотичне ствари и речи, пристао је да живи, не у пустињи или осами, већ у пустом селу које заудара козјим лојем, и да, кад изађе ван села, у шетњу, ломи ноге ходићи по стрњици, из које цвета једино дивљи божур.

Григорје Божовић приказује Приштину у какву је Ракић стигао као „згажену, стравично духовно згужвану”.

Један други аутор, историчар Андреј Митровић, приређивач Ракићевих конзулских списа, варира пак у своме закључку речи Ракићеве из писма Ј. М. Јовановићу:

Нигде није било бедније живети него ту, али нигде се човек није грчевитије борио да преживи и нигде није више и жалосније пиштала душа жељна живота.

Мучну свакодневицу пратиле су климатске неуравнотежености Српскога југа. На њих се Ракићев организам никада неће привићи. Године 1906. стекао је хроничне маларичне нападе, који су га отада, током целога живота, сустижали сваког лета.

Тешио га је Љубомир Михаиловић, стари пријатељ, пишући, Милице и њему, да он добро зна шта значи „заробити се” у Приштини.

Други пријатељ, Јован Цвијић, назвао је Ракићеву службу на Косову, у писму упућеном Милице 1910. године — „четворогодишњим ропством”.

Али Ракић сâм једва ако је коју реч о томе забележио. И то опет само у писмима провереним пријатељима, па и тада крајње уздржано: куму Божи Марковићу, Јовану Вучковићу, Кочи Куманудију, Јоци Јовановићу, Воји Маринковићу.

4.

Нису само Ракићи из глумнога вилајета косовског писали. И у Приштину су, њима, стизала многа писма.

Редовно су му писали мајка и сестра, деда... Од 1909, кад се Љубица удала, и зет — Милан Грол.

С Миличине стране поште је било више. Љубомир Ковачевић није се лењео да их о свему што се догађа у породици и у Београду потанко и на време обавести. А тек женине сестре: Станка, Јелена, Видосава, Оливера.

Током прве године Милановог и Миличиног живота у Приштини, Владета — брат Миличин — јављао им се из Париза и Лезена, после из Београда. Из Француске им је писао још Љубомир Бојовић, а доцније и Миленко Веснић, српски краљевски посланик у Паризу.

Преписка Ракићева чува једно писмо Габријела Мијеа, послато у Приштину 3. јануара 1907. године. Велики француски византолог изражава задовољство што баш Ракић службује на Косову, подручју којем нема равна по богатству археолошких остатака српског царства четрнаестог века, на чијем публиковању — вели — он, Мије, управо ради.

Тако су Милица и Милан писали и у Француску.

Најживља од ових њихових веза била је, природно, она с Владетом.

У једном од писама Владета им поверава да се током зиме 1904/5. Дуџић и он тако рећи нису раздвајали. Живот монденски, пун узбуђења: позоришта, концерти, балови, ресторације... Каква Сорбона, које учење!... Све, међутим, има свој крај. Зар је он, коначно, у Француској провода ради?! Прионуо је уз књигу и ускоро ће се, каже, у Београд вратити с дипломом, с одличјем какво од њега отац очекује.

Смејали су се Милица и Милан над Владетиним речима: он је наивно веровао да појма немају о оштром писму које му је отац послао из Београда: ако се не тргне и сав не посвети студијама, нека се одмах пакује, па у отацбину — преживеће Србија без његове дипломе.

Но нису им стизала писма само из Београда и Париза. Пријатељи и познаници писали су им, на српском или француском, из Солуна и Цариграда, из Беча и Софије, из Скопља и Загреба, из Ниша и Мостара, из Битоља, Призре-

на, Косовске Митровице... — ко се где задесио: Светислав Симић и Јован М. Јовановић, Владан Ђорђевић и Живојин Балугџић, Коста Кумануди и Јован Дучић, Богдан Раденковић и Михаило Ристић, Љубомир Нешић и Милан Вл. Ђорђевић, па руски дипломатски службеници с којима су се у међувремену, ту на Косову, зближили: Тухолка, Орлов, Разумовски, Кутјепов...

Од пријатеља из српског књижевног света, међу најревноснијима бејаше Велимир Ракић. Он је волео да се, као и Ђурчин једно време, јавља дописницама: довољно за искрен поздрав и да се драгим људима честита крсно име (Ракић је славио Светог Јована Крститеља) или нова година.

Дописне карте Ђурчинове мање су личне. Сав у плановима и експанзији, он се Ракићима јављао с разних места: из Београда, Беча, Загреб... Године 1911. шаље им групни поздрав из Мостара, с потписима Алексе Шантића, Свезозара Ђоровића, Ристе Радуловића, Атанасија Шоле.

У приштински дом Милана Ракића највише радости и ведрине уносила су, ипак, писма његових другова из детињства и оних литерарних исписника чија га је простосрдечност освојила још при упознавању и у раним данима дружења.

О свему и свачему су му писали. Они су га знали, и знали су шта очекује, шта може добити једино од њих. Нису, на пример, жалили труд ни речи да га разведе, машту да му заголицају, да га насмеју. Хумор њихов највише му је пријао: шале и лакрдијања дорђолска, смицалице великочаршијске и кафанске, странчарска намештања и скупштинске заврзламе, у виц претметнути мириси и кикот ноћнога живота... Под тмурним небом што је све ниже падало на Стару Србију јављао му се тај смејачки, померени, несмирен београдски дух као лек и одбрана од туге и јада овдашњег живота.

Преобраћало се Ракићево расположење од првих речи те „веселе“ поште. Како су му се само обраћали! Језичкој комбинаторици, алузијама, испаницама, обешњаклуку њиховом није стизао да се надиви: „драги Консулос Ефенди“, „драги поета“, „драги Михлане“, „драги Божуре“, „драги Нег Ракић“?...

А тек титулисања која му је приређивао стари другар са Дорђола — Јован Ј. Вучковић. У првом писму ословио га је: „Драга Протестацијо и бубо приштинска“, у једном од следећих: „Поштована Животињо“.

На сваки начин настојали су да га развеселе — изненађивали га хуморно-сатиричним песмицама, искривљеним строфама, немогућим сликовима и изразима. Ђурчин је био у обичај узео да му шаље пародије на Дучићеве стихове.

И „прекори“ су му стизали. Јовану Вучковићу ни у томе није било равна. У једном писму „пребацује“ му он да није лепо с његове стране што, кад се посвађа са женом, седа и пише песме, које после његови пријатељи морају да читају, деца да их уче — иако оне, вели, „нису нарочито занимљиве“.

На релацији Београд—Приштина, и обрнуто, ишла је још и, како се Ракић шалио, „стручна“ преписка, и то ни са ким другим него с Јованом Цвијићем и Симом Тројановићем. На ову преписку искључиво право полагала је Милица; Милан је ту мало удела имао, више је био онај који помаже и подстиче на истрајност.

Милица се, наиме, страствено занимала за народно стваралаштво Срба на Косову. Уметнички вез, стара српска ношња, бошче, простирке, радови у дрвету, корнице од прућа, грнчарија — шта све њу није привлачило!

Кућа у Приштини у којој су Ракићеви становали била је сва прожета обичајним стваралаштвом косовских Срба.

Цвијић је у Милици брзо открио поузданог истраживача фолклорне радиности на Космету и, надасве, одличног познаваоца српске народне ношње.

Стога је све силе употребио не би ли је учинио сарадником Академијиног *Српског етнографског зборника*, годишњака чији је главни уредник био од његовог покретања 1902. године.

С Цвијићем је одувек било овако: упоран док обећање не добије, бивао је још упорнији да се обећање испуни — разуме се, по тачно одређеним, научним правилима, која је, опет, он прописивао.

Писмо Милици Ракић од 11 [24]. октобра 1910. лепо илуструје баш ту Цвијићеву особину: уз подсећање на договор, неизоставно иду прецизни захтеви:

Најпре ме интересује ваш чланак о косовској (и можда) сиринићкој ношњи. Дакле: 1. Различне ношње (ако су бар неки комади засебни и карактери стални); 2. Географско распрострањење специфичних комада и детаљан опис (са скицама гђице Виде); 3. О начину израде.

Преписка са Симом Тројановићем, управником Етнографског одељка Народног музеја, такође је имала радни карактер. Суштина се овде испољавала у сасвим конкретним облицима:

Милица је сакупљала све што представља народну српску рукотворину и савесно — држећи се Тројановићевих упутстава — бележила изворне називе предмета (али и приче и обичаје везане за њих), да би онда сакупљено слагала у дрвене кутије, додавала писмену обраду и првом згодном приликом све то слала у Београд.⁶

5.

Стизала су у Приштину и посебна, строго *књижевна* писма. У њима: за Милицу поздрави, Ракићу обавезе и понека утешна реч.

Таква писма писали су му, више од других уредника и пријатеља, Скерлић, Милан Ђурчин и Богдан Поповић.

По правилу, тражили су нове песме за своје часописе.

Јован Скерлић прекоревао је Ракића:

Ево и друго писмо са уредничким запомагањем: шаљите што за *Гласник*. Што сте [се] тако и толико упустили? Зар баш ништа немате да пошаљете?

То му је писао почетком новембра 1906. Тон није променио ни крајем децембра исте године:

Да ли осећате грижу савести? Има годину дана, ако не и више, како ништа нисте дали за *Гласник*. По стварима које доносимо видите како стојимо са поезијом [...]. Шаљите што ако знате шта су уредничке невоље. До сада сам вам три пута писао и не добих ни одговора. Одазовите се бар овом четвртм вапијућем гласу!

Године 1908. понављају се исте речи, иста пребацивања. Као да Ракић, почев од 1905, није у *Српском књижевном гласнику* објавио шест песама, међу њима *На Гази-Месјану* и *Симониду*.

Скерлићу то није довољно. У писму из децембра 1910, последњем шго га је послао у Приштину, он мења тактику: са прекора прелази на придобијање:

⁶ У књигама поклона који су пристизали прво Етнографском одељењу Народног музеја, а затим, по издавању одељења у самосталну установу, у Етнографски музеј, Милица Ракић три пута је записана као дародавац — 1910, 1911. и 1922. године.

Драги Ракићу,
Зар вам добар пример Дучићев ништа не каже? Што сте тако ућутали?
Колико има како се нисте јавили Гласнику?

Ракић се овога пута одазвао. Годину и нешто више по штампању *Прелазног йоколења*, он *Гласнику* шаље *Найушћену цркву*, последњу од песама које ће саставити најлепши циклус српске родољубиве поезије — „На Косову”.

Предузимљивост Милана Ђурчина била је од друге руке. Планирајући, с Дучићем, 1909, *йокрејшање Срјско-хрватског алманаха*, он на Милана Ракића гледа као на свог главног аутора.

Замислио је, штавише, да лично оде у Приштину и да Ракића тако позове на сарадњу.

Покушај је, међутим, пропао, па 12 [25]. новембра 1909. узима Ђурчин да га о свему писмено обавести:

Драги господине,
Дигох се к вама на Косово по једну ствар, али ми зла срећа и турске власти не дадоше, те се вратих празних руку.

Затим прелази на програм будућег *Алманаха* и, да би пријатеља⁷ лакше придобио („требамо нарочито од вас песама”), набраја му ко је све потврдио учешће у броју. Од песника то су: Дучић, Шантић, Светислав Стефановић, Вељко Петровић; од приповедача: Бора Станковић, Кочић, Ћоровић, Вељко Милићевић. При крају писма понавља:

... Врло [ми је] жао, што нисам доспео до Приштине, да вас видим, и вас и цркву Грчаницу.

Воља Ђурчинова да на Косово дође Ракића је, свакако, обрадовала, али га, по свему, није кренула на сарадњу, као што му, изгледа, ни сва она сила најбољих имена српске књижевности, која му је будући уредник онако штедро навео, није била довољан мотив да Ђурчину, уз одговор, пошаље и коју од својих нових песама.

Да ли је то Ђурчина поколебало? Дванаестог [25.] марта 1910. он продужује своју уредничку битку, мада хладније главе — осетио је да у рачун ваља унети проблем литерарних очекивања, па и сујете појединих истакнутих стваралаца:

Драги госп. Ракићу,
Ја чекам. Молим вас *йри-четир* песме; две ће зацело ући, ако може три. [...]

Досад су скоро сви већ послали, осим уредника — Дучића, наравно. Он све пита, да ли сте ви дали; изгледа да му је то термин после којег неће више одлагати. Дакле, молим вас, што пре, већ и због тога.

Овај други покушај донео је успеха уреднику *Алманаха*. Ракић је добро познавао Јована Дучића и знао да је Ђурчин у праву. Као што му је било позна-

⁷ Ђурчин и Ракић пријатељи су од 1902. године. У првој својој збирци (*Песме*, 1903), посвећеној Богдану Поповићу, али у којој је и свака песма (осим једне, осамнаесте, завршне: *Песнику*) неком од Ракићевих пријатеља посвећена, Ђурчиново име појављује се уз *Искрену йесму*. — У међувремену, Ракић и Ђурчин многа су писма разменили; почетком 1910, пред Ракићев одлазак у Париз, сусретали су се и посећивали у Београду, имајући дуге разговоре о националним темама, као и о поезији. Толико су били блиски да је Ђурчин, повремено, у преписци, могао себи дозволити и шaljив тон.

то и то колико Ћурчин, према коме је осећао само симпатије, држи до садржаја првог броја свога часописа.

Послао је две песме.

Не било које песме — *Јефимију* и *Кондир*.

Изашао је први број алманаха. За годину 1910. назив његов био је *Хрватско-српски алманах*. У културној јавности наишао је овај број на више него добар пријем: писало се и говорило на све стране, Бранко Лазаревић није штедео похвале.

Повољне критичке одзиве Ћурчин схвата као подстицај да одмах крене с припремом наредне свеске, на којој ће приметнути редослед у наслову — *Српско-хрватски алманах*.

Први ком се обратио опет је био Милан Ракић. Дописне карте, писма — Ракићеве одговори неодређени, и још са закашњењем, због превеликих обавеза друге, националне врсте.

Уреднику, онда, постаје јасно да у молбама и наговорима мора нешто да промени.

Петог марта по старом календару, 18. по новом, године 1911, Ћурчин уводи нову стратегију у саобраћању с омиљеним песником. Више се не обраћа Ракићу — пише његовој жени. Позив од Ракићевих да их коначно посети на Косову преводи он, сада, на корист Алманаха:

Поштована госпођо,

Да ли ћете допустити да вас уцењујем [...]: хоћу да дођем о Ускресу у Приштину, али да ми обећате, да ће ме онде чекати неколико готових лепих Ракићевих песама за овогодишњи *Алманах*; без тога не долазим. [...]

У овом *Алманаху* треба Ракић да испадне протежиран, кад је то већ, у првом, и нехотично био Дучић. Мора дакле и он сам допринети к томе, односно ви, јер, као што знамо, ви сте инструмент а он само перо које удара. Стога вас молим, да ступите у комплот са мном, те да му изнудите што више и што бољих песама.

Међутим, ни други пут се Ћурчину није дало да дође у Приштину: 12 [25]. јуна 1911. разочарано јавља пријатељима да га не очекују — због султановог доласка у Косовски вилајет, турске власти ником не одобравају пут у Стару Србију.

Ипак — да ли на истрајно заузимање Миличино? — Ћурчин је, што се прилога за његов *Алманах* тиче, овога пута имао среће. Не, додуше, тако брзо: морао је сачекати до септембра. Поткрај тога месеца већ је могао да се јави Ракићу како би му радосно потврдио да је предуго очекивана пошиљка стигла.

У пошиљци су се налазиле Ракићеве песме новог надахнућа: *Драгим њокојницима* и *Сћароси*.

Богдан Поповић — природа сталоженија од Скерлића, од Ћурчина суздржанија, естет који не држи много до условности времена и места — био је од обојице тактичнији:

Драги мој поета,

Нисте ме могли лепше поздравити. Ви знате колико ја волим да вас читам. Хвала врло љубазно. *На Гази-Месџану* читао сам јуче на лађи (ишли смо у Смедерево...) [...]. Пишите чешће: ја вам не могу рећи боље ствари ни за вас ни за нас. И не пишите само кад вам падне на памет, ради забаве, него радите као најамник. „Тако се иде звездама.” И тако човек испуни време најбоље и најкорисније, кад живи у Приштини или Београду, што је једно исто.

Тако 1907.

Али знао је Богдан Поповић — додуше: на један други, само њему својствен начин — да се покаже захтевнији и од самог Скерлића.

Да његов пријатељ уме да буде и такав, Ракић је схватио током лета 1911, у време кад је Богдан Поповић давао последње тонове својој *Антологији новије српске лирике*. Из преписке коју је, на пример, заподенуо око завршних стихова песме *Најувиђена црква*, песник је, уза све задовољство што га је осетио при „расправи” с њим, једва жив испливао.

А тек песма *Јефимија!*

Глава је Ракића заболела од Богдановога тобоже безазленог питања:

У песми *Јефимија*, шта је „Јефимија”? Фреска, слика, вез? Где сте је видели? Молим вас да ми о њој, врло укратко, дате објашњења, како би их унео у Напомене.

То питање било је све друго само не просто — једноставна питања Богдан Поповић није постављао. Осетио је Ракић да је и сада тако: разјашњења за која је Поповић молио, ваљало је да преко уметничке доведу до историјске и симболичке равни песме.

У ствари, помислио је, Богдан Поповић користи се повесницом не би ли га навратио на проблем *јасноће* песничког дела, из чега је требало закључити да му не изгледа да је *Јефимија* „јасна у целини, с јасном основном мисљу, и јасна у својим деловима”. Песма је, дакле, проблем, не историја; лик у песми, не стварна личност; симбол, не податак.

Стога је узео да спреми подробен одговор.

Ракићево писмо Богдану Поповићу до овог часа није пронађено. Сачувао се, срећом, међу његовим заоставшим папирима, концепт тога писма.

Из концепта видимо да се Ракић у одговору приклонио „јасноме” делу Поповићевог питања, оном који се тиче Јефимијиног живота:

Деспотица и калуђерица Јефимија, којој потомство не зна световнога имена, чувена је по њеним везовима и везеним записима — похвалама. Таква једна „похвала” предвиђена је и штампана у *Срп. књ. гласнику*.⁸ Један њезин покров са везеним записом видео сам у Хилендару. Отуда је она у мојој песми пре[д]стављена како везе свилен покров за дар Манастиру. Изгледа да је била необично разборита и умна жена и Стеван Високи послао је једном приликом у Једрене да са Бајазитом преговара о неким важним питањима. Да имам више времена и способности, и кад би у Срба било више смисла за поезију и осећања за религију, ја бих од Јефимије створно једну врсту Свете Геновеве која би дила над заспалим српством.

Не зна се да ли је у Ракићево писмо ушла ова последња реченица из концепта.

Знамо, међутим, да је он у Приштини започео историјску драму у стиху о српском средњем веку.

⁸ Под насловом *Похвала Кнезу Лазару*, Јефимијин рад је код нас, у преводу на савремени српски и с коментаром Љубомира Стојановића, штампан 1904. године, у истој свесци дванаесте књиге *Српског књижевног гласника*. То, међутим, није и прво објављивање *Похвале*. У изворном језичком облику штампана је Ђура Даничић још 1861. године, у тринаестој књизи *Гласника Српског ученог друштва*. Даљне провере показују, уз остало, да је, о Јефимији и њеној молитвеној песми за покров кнезу Лазару, Стојан Новаковић (вид. његову *Историју српске књижевности*, прво издање 1867. више од Богдана Поповића и Милана Ракића на почетку друге деценије двадесетог века. Павле Поповић, Богданов брат, такође (вид. његов *Преглед српске књижевности*, Београд 1909 — чији су, иначе, делови што се на Јефимију и њезин рад односе, штампани у *Српском књижевном гласнику* 1907. године).

Драму није завршио: постоје тек три странице рукописа.

Значи ли то да Ракић, ипак, није лако одустао од идеје да песничким средствима васпостави лик Свете Заштитнице која, обхрвана „несрећном коби што стеже све јаче”, у сузама бди над заспалим Српством?

Извесно је, на другој страни, да је Богдан Поповић благовремено добио тражени одговор и да га је у *Анџологији новије српске лирике* употребио.

(Из рукописа књиге *Завей, ђесма, чин*
— *Милан Ракић на Косову 1905—1912.*)